

Wout van Bekkum

Van wie is Jeruzalem?

Opvattingen over Jeruzalem in de joodse traditie

De christelijke en islamitische aanspraken op de stad Jeruzalem zijn religieus-historisch verankerd, maar op welke gronden verklaren joodse traditie en religie, dat alleen het jodendom of het Joodse volk aanspraak maakt op de stad? Deze vraag speelt al vele eeuwen, maar verschijnt soms verrassend actueel in het nieuws.

Op woensdag 6 december 2017 trad president Donald Trump voor de pers met de mededeling dat hij Jeruzalem officieel erkende als de hoofdstad van de soevereine staat Israël. Trump leidde zijn woorden in met de vaststelling dat zijn benadering – hij sprak over een ‘frisse aanpak’ – nieuwe kansen bood voor de onderhandelingen tussen Israëli’s en Palestijnen. De meest oprechte zinsnede in zijn verklaring was wellicht dat een erkenning als deze de belangen van de Verenigde Staten het beste zou dienen, waarna hij benadrukte dat dit besluit als absolute voorwaarde moet worden beschouwd voor het bereiken van vrede. Vervolgens deed Trump een beroep op de geschiedenis: ‘Jeruzalem is de hoofdstad die Israël in de oudheid vestigde, terwijl de stad tegenwoordig de zetel is van de moderne Israëlische regering, de thuisbasis van het Israëlische parlement, de Knesset, en het Israëlische Hooggerechtshof. De politieke betekenis van Jeruzalem voor het Israël van nu wordt onderstreept door de aanwezigheid van de officiële residenties van de premier en de president en door de vele ministeries.’ Bij het nemen van dit besluit beriep Trump zich op de *Embassy Act* uit 1995 en verstrekte hij per omgaande aan het State Department de opdracht om voorbereidingen te treffen voor de verplaatsing van de Amerikaanse ambassade van Tel - Aviv naar Jeruzalem. De nieuwe Amerikaanse ambassade in Jeruzalem wordt alvast omschreven als ‘een prachtig eerbetoon aan de vrede.’¹

Bij het uitspreken van zijn verklaring werd president Trump met duidelijke opzet geflankeerd door vicepresident Mike Pence, van wie bekend is dat hij een sterk christelijk-evangelische voorkeur heeft. Om die reden

is het misschien niet zo verwonderlijk dat Trump Jeruzalem omschrijft als het hart van de drie grote religies: 'Jeruzalem is en blijft een plaats waar joden bidden bij de Westelijke Muur, waar christenen langs de staties van het Kruis wandelen en waar moslims in de Al-Aqsa-moskee bidden.' Zonder het te beseffen, benoemt de Amerikaan een kenmerk van Jeruzalem waarvoor generaal Sir Edmund Allenby (1861-1936) honderd jaar geleden bijna dezelfde bewoordingen gebruikte: bij zijn verovering van Jeruzalem op 9 december 1917 en de plechtige intocht twee dagen later verklaarde ook hij namens de Britse regering dat onder zijn militair gezag alle garanties werden geboden ter bescherming en instandhouding van de religieuze monumenten, de heilige gebouwen en de heilige plaatsen van de drie religies. Achterliggende bedoelingen bleven niet onverhuld: de toenmalige premier Lloyd George beschouwde de inname van Jeruzalem als een 'Kerstgeschenk aan het Britse volk', en Allenby zelf was het, die zijn verovering van Jeruzalem omschreef als 'de succesvolle afsluiting van de Kruistochten.'² Zonder meer werd zo een link gelegd tussen het moderne, Britse optreden in het Midden-Oosten en de Kruistochten vanaf het einde van de elfde eeuw tot het begin van de veertiende eeuw; een episode in de geschiedenis van Jeruzalem die de christelijke interesse en bemoeienis van het Westen tot op de dag van vandaag symboliseert. Terwijl de verovering van Jeruzalem in 1099 door de Kruisridders als overwinning werd gevierd in de meeste Europese landen en doorgaans als triomftocht de geschiedenisboeken is ingegaan, zo werden en worden dezelfde gebeurtenissen in de moslimwereld ervaren als een diep trauma dat alleen door toedoen van de Egyptisch-Syrische sultan Saladin (1138-1193) enigszins werd goedge maakt. Hij bevrijdde Jeruzalem in 1187 en herstelde het islamitische karakter van de stad, maar het zou nog 120 jaar duren voordat er een einde kwam aan de door Kruisridders gestichte koninkrijken in het hart van het islamitische territorium.³

Het meest voor de hand liggende antwoord op de legitimiteit van de joodse claim ligt besloten in de Bijbel, waar uitvoerig wordt ingegaan op de stichting van de stad door koning David en de bouw van de Tempel door koning Salomo in de elfde en tiende eeuw vóór de christelijke jaartelling. De verovering van Jeruzalem door de Israëlieten wordt in verschillende versies in de Bijbel beschreven. David werd tot koning gezalfd in Hebron en trok spoedig daarna ten strijde tegen de Jebusieten in Jeruzalem. De stad was aantrekkelijk voor hem vanwege zijn politiek en militair gunstige ligging ten opzichte van de door de stammen van Juda en Benjamin ingenomen gebieden

en ten opzichte van zijn vijanden, zoals de Filistijnen, die door de ring van bergen om Jeruzalem grote moeite zouden hebben de stad aan te vallen. Jeruzalem werd onder David het politieke en bestuurlijke centrum van het koninkrijk van Israël en Judea. Onder zijn zoon Salomo consolideerde zich de macht van Israël. Daarmee was de roem van de stad gevestigd, maar deze kreeg oneindig meer betekenis door het overbrengen van de Ark van het Verbond, een heilige kist uit vroege tijden waarin de twee stenen platen bewaard werden met daarop de Tien Geboden, bij uitstek het symbool van de aanwezigheid van God op aarde. Juichend en dansend voerden David en zijn manschappen de Verbondskist naar Jeruzalem en reserveerden daar een speciale plek om offers te brengen. Onder Salomo werd een imposant en kostbaar gebouw gerealiseerd, waarin de Verbondskist op een afzonderlijke plek werd opgesteld. De inwijding van het gebouw, het 'Huis van de Eeuwige', vond plaats met groot vertoon: 'Koning Salomo en alle Israëlieten die bij hem waren, brachten offers aan de Eeuwige. Als vredeoffer slachtte hij ter ere van de Eeuwige 22.000 stuks rundvee en 120.000 stuks kleinvee. Zo hebben de koning en alle Israëlieten het Huis van de Eeuwige ingewijd.'⁴

De Tempel van Jeruzalem verleende de stad haar heiligheid en grootsheid. De bewondering voor Jeruzalem als de zichtbare plaats van Gods tegenwoordigheid op aarde werd in talrijke profetieën en hymnen (psalmen) verwoord. In latere bronnen wordt verteld dat men de stad grote wonderen toekende:

Van de geur van het offervlees raakte geen enkele zwangere vrouw in moeilijkheden; het offervlees stonk nooit; nooit werd er een vlieg in het slachthuis gezien; nooit had de Hogepriester een zaadlozing op Grote Verzoendag; nooit doofden regens het vuur van de houtblokken van het altaar; de wind had nooit vat op de daarvan opstijgende rookwolk; het gerstoffer, de twee broden en de offerbroden werden nooit ongeschikt bevonden; iedereen stond opeengepakt, maar kreeg de ruimte om neer te buigen; geen enkele slang of schorpioen stak ooit toe in Jeruzalem; niemand zei tegen een ander: het is te benauwd om in Jeruzalem te overnachten.⁵

Daarnaast ontstonden er voorstellingen van het hemelse Jeruzalem dat ooit de aardse versie zou vervangen, een beeld dat de toekomst van Jeruzalem zou bepalen.

Historisch beschouwd waren er juist voortdurend problemen: koningen bleken trouw en vaker ontrouw aan het geloof en de leer van Israël. Interne en externe crises bedreigden het voortbestaan van de stad die in de zesde

eeuw voor de jaartelling verwoest werd door de Babyloniërs. Nog in diezelfde eeuw werd de stad met toestemming van de Perzen weer opgebouwd, maar ging uiteindelijk definitieve verwoesting tegemoet in de dagen van de Romeinen. Gedurende de eerste eeuw van de gangbare jaartelling zag men toenemende rivaliteit tussen verschillende Juidse partijen, waarbij pro- of anti-Romeinse gezindheid een grote rol speelde. Jeruzalem was regelmatig het toneel van oplopende spanning, die zich tijdens de massale bijeenkomsten van de eigen bevolking en pelgrims op belangrijke feestdagen ontladde. De Romeinse procuratoren hadden de grootste moeite om het gevaar van opstanden te bedwingen. In het jaar 66 lukte dat niet meer. De rebellie tegen het Romeinse gezag in Judea werd beschouwd als een provocatie, die de Romeinen deed besluiten op te treden. In 67 werd Galilea onder de voet gelopen door Vespasianus en zijn generaal Titus (zie afbeelding 1). In 68 en 69 kwam Jeruzalem onder beleg, terwijl in de stad een bloedige burgeroorlog uitbrak. In april van het jaar 70 vielen vier legioenen de stad aan en rukten langzaam op naar het Tempelgebied. Een enorme vuurzee en grote verwoestingen maakten een einde aan het bestaan van de Tempel, maar het Juidse verzet was echter nog niet volledig gebroken. In 132 zagen de troepen van de Juidse opstandeling Simon Bar Kochba kans Jeruzalem te heroveren, maar in 135 werden zij definitief verslagen. Nu kenden de Romeinen geen mededogen meer: keizer Hadrianus bestempelde Judea als de Romeinse provincie Syria Palaestina met Caesarea als hoofdstad; Jeruzalem was niet meer dan een kolonie met de naam Aelia Capitolina. De doodstraf

Afbeelding 1. Triomfboog van Titus: processie van Judeeërs in Rome met Tempelbuit.

werd gezet op iedere Judeeër of Jood die daar wilde verblijven. Op de plaats van de Tempel werd een nieuwe tempel gebouwd, gewijd aan Jupiter.⁶ De status van Joden was definitief gewijzigd: Joden verspreidden zich over een nog groter gebied dan al het geval was (*diaspora*) en Jeruzalem was eigenlijk geen plaats meer, maar veeleer een opvatting, een idee, een geloof.

Het was aan de rabbijnen, de leraren van het zich steeds verder verspreidende jodendom, om de focus op Jeruzalem te handhaven. Zij gaven het verlies van Jeruzalem een vaste plaats in hun literatuur en kanaliseerden het verdriet en de vertwijfeling om de verwoesting van de Tempel in de liturgie van de synagoge. Dat er grote, persoonlijke gevolgen verbonden werden aan de ondergang van de Tempel, blijkt uit het volgende Rabbijnse citaat: 'Toen de Tempel voor de tweede keer verwoest werd, werden grote aantallen mensen uit Israël asceten, zichzelf verplichtend geen vlees meer te eten of wijn te drinken.'⁷ De rabbijnen meenden dat het daarbij niet mocht blijven, maar zochten wegen om Jeruzalem als centraal idee en ideaal in de Joodse traditie te laten voortbestaan. Een belangrijke beslissing vormde de vaststelling van de gebedsrichting en oriëntering van synagogen:

Zij die zich buiten Israël bevinden, richten hun hart naar het land Israël, zoals gezegd wordt: 'En zij zullen in de richting van hun land tot U bidden.' Zij die zich in het land Israël bevinden, richten hun hart naar Jeruzalem en bidden zo, zoals gezegd wordt: 'Zij zullen in de richting van deze stad tot de Eeuwige bidden.' Zij die zich in Jeruzalem bevinden, richten hun hart naar de Tempel, zoals gezegd wordt: 'Hij zal bidden in de richting van dit huis.' Zij die in het heiligdom staan, richten hun hart naar het Allerheiligste, zoals gezegd wordt: 'In de richting van deze plaats zullen zij bidden.' Staat men in het noorden, dan draait men zuidwaarts, in het zuiden noordwaarts, in het oosten westwaarts, in het westen oostwaarts. Zo bidt heel Israël in de richting van één plaats!⁸

Zo werd een essentieel onderdeel van Joodse identiteit in latere tijden geconsolideerd en vond liturgische activiteit altijd in de richting van Jeruzalem plaats, een sterk gegeven dat ook in de begintijd van de islam door de moslims werd overgenomen om op een later moment te veranderen in de richting van Mekka.

Het uit het jodendom voortgekomen christendom won allengs aan macht en de toenemende populariteit ervan bracht de historische betekenis van Jeruzalem opnieuw in de belangstelling. Jeruzalem zou vanaf de 4e eeuw fungeren in een christelijke context en nog in de dagen van Constantijn de

Grote (272-337) werd begonnen met de bouw van kerken. Het monastieke leven nam bezit van de stad en al spoedig was Jeruzalem het centrum van een actieve, christelijke gemeenschap. Even nog gloorde er hoop, toen de Romeinse keizer Julianus (331-363) een poging deed om de christelijke staatsgodsdienst terug te dringen en in die context Joden probeerde over te halen terug te keren en de Tempel te herbouwen. Hij wenste de Tempel en de offerdienst volgens de joodse traditie te herstellen. Het is onduidelijk of er werkelijk veel instemming te vinden was van de kant van de Joden om het plan van Julianus te realiseren. Christelijke auteurs berichtten dat in 363 inderdaad met de voorbereidingen tot de Tempelbouw werd begonnen, maar dat door een aardbeving en branden de bouwactiviteiten werden gestaakt. Zij voerden het mislukken van het plan en de dood van de keizer in datzelfde jaar terug op een goddelijk ingrijpen, dat de triomf van het christendom zou bevestigen. Acute hoop vlamde opnieuw op toen in het jaar 614 de Perzen richting Jeruzalem marcheerden en een voorlopig einde maakten aan de Byzantijns-christelijke macht. De stad werd ter verdediging aan Joodse in- en omwonenden overgelaten, maar in 628 keerde het Byzantijnse gezag terug onder keizer Heraclius die bloedig wraak nam. Niettemin waren de dagen van Byzantijnse aanwezigheid geteld door de snelle opkomst van de

Afbeelding 2. De Rotskoepel

Arabieren.⁹ In 637 lag Jeruzalem onder hun beleg en viel in 638 in handen van kalief Omar, toen de stad door de profeet Mohammed al als heilige stad erkend was. Het verhaal gaat dat Omar bij zijn aankomst werd rondgeleid door de nog aanwezige bisschop Sophronius en de voormalige Tempelberg als een vuilnisbelt aantrof. Omar liet de bisschop daar rondkruipen op zijn handen en voeten als daad van boetedoening en op de hoek ervan bouwde hij een eerste houten moskee, 'de verste' geheten, in het Arabisch *al-Aqsa*. De vroege heersers maakten van Jeruzalem een plaats van pelgrimage van even grote betekenis als Mekka en Medina. Byzantijns-Griekse en Egyptische architecten werden uitgenodigd voor het bouwen van de Rotskoepel, het meest beeldbepalende bouwwerk van Jeruzalem tot op de dag van vandaag (zie afbeelding 2). De toegankelijkheid van de stad voor Joden verbeterde aanzienlijk onder gezag van de islam en vanaf de zevende eeuw ontwikkelde zich een Arabisch jodendom dat gestimuleerd door de islam een grote culturele bloei kende.

Ondanks alle voordeel dat de islam de Joodse gemeenschappen bracht, was islamitisch Jeruzalem met de naam *al-Quds* ('de Heilige') niet de vervulling van een door religie en traditie ingegeven joods ideaal. Joodse identificatie met Jeruzalem werd gekenmerkt door de sterke herinnering aan het roemruchte verleden en de nederige status van Joden in de wereld. Zich profilerend als ballingen in een vreemd land bleven talrijke Joodse dichters en denkers benadrukken dat het land van Judea hun verloren koninkrijk was en de verwoeste Tempel van Jeruzalem hun einddoel. Sommigen gingen zover dat zij kosten noch moeite spaarden om Palestina te bereiken en de ruïne van de Tempel te bezoeken. De Spaans-Joodse dichter Juda Halevi (twaalfde eeuw) verwoordde het als volgt:

Mijn hart is in het oosten, maar ik ben in het westen. Hoe kan ik proeven wat ik eet en het lekker vinden? Hoe kan ik voldoen aan mijn beloften en verplichtingen, terwijl Zion zich in de macht van Edom (benaming voor de Kruisridders) bevindt en ik in de boei van Arabië? Ik zou met gemak het goede van Spanje kunnen verlaten en het kostbaar achten de stofhopen van het verwoeste heiligdom te zien.¹⁰

In zijn ogen betekende de ballingschap een regelrechte bedreiging van het voortbestaan van het Joodse volk.

Het is deze religieuze erfenis die sterk bepalend zou zijn voor de zelfdefinitie van Joden in de vroegmoderne en moderne periode, uitmondend in een beweging die later met de term 'Zionisme' werd aangeduid. Ondanks

de wettelijke en maatschappelijke verworvenheden van Joden in Europa en Amerika, geïnspireerd door de Franse Revolutie, nam bij velen de desillusie toe over deze zogeheten Joodse Emancipatie. Vooral in Oost-Europa, waar de achterstelling van de Joden voortduurde, klonken stemmen op om de Joodse identiteit tot zijn recht te laten komen binnen een nationaal kader: een soevereine staat met een joodse meerderheid. De betiteling van dit streven als Zionisme, verwijzend naar de berg Zion bij Jeruzalem, verbindt op basis van de eeuwenoude, joodse traditie deze idealistische gedachte als vanzelf met de religieuze verwachting van het bijeenbrengen der Joodse ballingen op het grondgebied van Palestina en Jeruzalem. Er waren echter ook veel Joden, die een mogelijkheid van een Joods-nationale wedergeboorte elders in de wereld niet uitsloten, zoals in Argentinië of Uganda.¹¹ De hoop op politieke realisering van een Joodse staat in Palestina groeide, toen vooral door toedoen van nationale bewegingen in Rusland vanaf 1881 de immigratie naar dit gebied op gang kwam. De reeds in Palestina aanwezige Joodse gemeenschap veranderde fundamenteel door de aanwas van immigranten, die zich vestigden met het doel het historische thuisland te ontwikkelen als opstap naar de terugkeer van alle Joden. De gevolgen hiervan voor het fysieke Jeruzalem onder Ottomaans bestuur werden langzaam maar zeker zichtbaar. Was Jeruzalem tot dan toe vooral een provinciestad met aandacht van een diversiteit aan pelgrims, nu groeide de Joodse gemeenschap snel en ontstonden er buiten de Oude Stad *compounds* met moderne gebouwen. De afbrokkelende macht van het Ottomaanse Rijk bood de Zionisten een politieke kans, en inderdaad ging eind 1917 aan de bezetting van Jeruzalem door generaal Allenby een verklaring vooraf van de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Lord Balfour, waarin een *national home for the Jewish people* in het vooruitzicht wordt gesteld. Een meerderheid van de Joden toonde geen belangstelling of was fel tegen, zodat Joodse vestiging in het land gebaseerd was op uiteenlopende beweegredenen vanuit een keur van Zionistische groeperingen, die samen een afspiegeling vormen van de verbrokkelde situatie binnen het moderne jodendom, variërend van seculier-geëmancipeerd tot orthodox-traditioneel, van communistisch tot kapitalistisch, van socialistisch tot liberaal. Na de stichting van de staat kan men de diverse richtingen van het Zionisme terugvinden in de politieke partijen, vertegenwoordigd in de *Knesset*.

Al aan het begin van de 20e eeuw waren Joden in Jeruzalem in de meerderheid in nieuwe, levendige buurten met scholen en zelfs een treinstation en een Ottomaans postkantoor. Arabieren, zowel moslims als

christenen, voelden zich bedreigd en zonden een protest naar Istanboel, de zetel van het Ottomaanse Rijk. Intussen lieten Engelsen, Duitsers, Russen en Fransen zich niet onbetuigd in het stichten van ziekenhuizen en scholen – iedereen wilde een stempel op Jeruzalem drukken, een reden voor de Britten om uiteindelijk hun interesse voor Jeruzalem door te zetten, de stad te veroveren en in 1922 op gezag van de Volkenbond het Mandaatbestuur te accepteren. Jeruzalem werd getekend door verdeeldheid en conflict, ook binnen de Zionistische beweging waarvan de moord op Jacob Israël de Haan op 30 juni 1924 een getuigenis is.¹² Ondanks spanning en opstanden ging de immigratie door, versterkt door de ontwikkelingen in nazi-Duitsland en de daaropvolgende Tweede Wereldoorlog. Jeruzalem werd in toenemende mate de spil in de strijd tussen het behoud van Brits bestuur en de nationale verlangens aan zowel Joods-Zionistische als Arabisch-Palestijnse kant.¹³ De onafhankelijkheid van Israël werd op 14 mei 1948 uitgeroepen in Tel-Aviv,

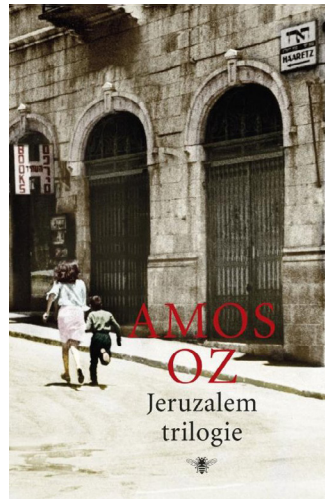

Afbeelding 3. De Klaagmuur of Westelijke Muur

maar Jeruzalem werd het symbool van de complexe, politieke en militaire status quo: een muur liep dwars door de stad en scheidde het oude Jordaanse deel van de wijken in het nieuwe Israël (zie afbeelding 3). Jeruzalem gold destijds al als hoofdstad van Israël, maar ontving daarvoor maar zeer weinig erkenning.

De Zesdaagse Oorlog van 1967 zou hierin zeer ingrijpende veranderingen brengen: als gevolg van de verovering van het oostelijke deel werd vrijwel direct gezocht naar aansluiting tussen de beide stadshelften om Jeruzalem tot één ondeelbare stad te maken. Met grote voortvarendheid maakten bulldozers een complete stadswijk in de Oude Stad met de grond gelijk om plaats te maken voor een groot plein vóór de Klaagmuur, zogenaamd een overblijfsel van de Tempel. De annexatie van Jeruzalem volgde in 1980, niet erkend door de Verenigde Naties en de meeste landen. Momenteel ligt een *Greater Jerusalem Law* op tafel die de bedoeling heeft delen van de Westbank te annexeren die dicht tegen Jeruzalem aanliggen. Hoe aanvechtbaar ook, Jeruzalem is planmatig en architectonisch verenigd, maar de scheiding der geesten blijft in velerlei opzicht bestaan: Jeruzalem is als zo vaak in het verleden het absolute twistpunt in het moderne Midden-Oosten conflict.

De vraag naar het verband tussen Jeruzalem van oudsher en de Israëli's van nu, in ruimere zin tussen Jeruzalem en de Joden van wie de meesten buiten de staat Israël wonen, is actueler dan ooit. Jeruzalem is een stad van claims waarin het Israëli'sch-joodse aandeel op dit ogenblik het sterkst is. Zelfs moderne, Israëli'sche dichters en schrijvers proberen het geheim van Jeruzalem te vangen, want nergens staan illusie en realiteit zo scherp tegenover elkaar als in Jeruzalem. De stad is vooral dat wat men denkt of gelooft maar wat zij in werkelijkheid vertegenwoordigt, wordt misschien wel het beste verwoord door de vermaarde Israëli'sche auteur Amos Oz. Op zijn karakteristieke manier omschrijft hij Jeruzalem als 'een magneet voor de waanzin van Joden, christenen en moslims'.¹⁴ Daarbij doelt hij op de pretenties van elk van de drie religies om Jeruzalem voor zichzelf te op te eisen, meestal ten koste van de ander.

Afbeelding 4. Amos Oz, *Jeruzalem trilogie: Mijn Michael; De heuvel van de boze raad; De derde toestand* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2009).

Oz vraagt zich af waaraan dat ligt en betreft dat voor een deel op wat in de psychiatrie bekend staat als het *Jeruzalem-syndroom*, een veelal plotselinge religieuze psychose die ieder jaar zo'n honderd bezoekers van de stad treft. Gewoon doen of gewoon zijn in Jeruzalem lijkt voor iedere betrokkene een onmogelijkheid. Het ontlokt aan Oz deze algemeen gestelde observatie die los staat van de vraag aan wie of wat Jeruzalem op dit moment politiek of militair toebehoort:

Ik weet niet of het de stad zelf is of het idee 'Jeruzalem', het aardse of het hemelse Jeruzalem. Het zal wel er iets tussenin zijn: Jeruzalem is een heel gevaarlijke plaats, want het trekt de meest extreme driften in de menselijke natuur aan. Het is een stad die uitnodigt tot extremisme, werkelijk uitnodigt tot extremisme. Een totale stad. Ik zou er nooit kunnen leven. Zelfs als ik maar even in Jeruzalem ben, voel ik me al wat ongemakkelijk. Ik heb het gevoel, dat alles wat persoonlijk, privé, intiem is, in Jeruzalem een belachelijke indruk maakt. Is het een plaats om te onderhandelen over de prijs van het dichtmaken van je balkon? Is het een plaats om je vrouw te bedriegen? Is het een plaats om rijles te nemen? Al die dingen lijken daar belachelijk. En nu is Jeruzalem weer bijna zoals het was toen ik een kind was: de vergiftiging van de geschiedenis is in Jeruzalem scherper en duidelijker geworden. Je kunt in Jeruzalem niets denken zonder dat jouw gedachten tot slaaf gemaakt worden van allerlei historische connotaties. Het Jeruzalem van nu is geen plaats voor mensen. Het is een plaats voor Joden, voor christenen, voor moslims, voor revolutionairen, voor pacifisten... maar het is geen plaats voor mensen. Ik zou er niet kunnen leven.¹⁵

Noten

1. Full Video and Transcript: Trump's Speech Recognizing Jerusalem as the Capital of Israel, *New York Times*, 6 December 2017.
2. John D. Grainger, *The Battle for Palestine 1917* (Rochester NY: Boydell & Brewer, 2006), 81-108, 200-224.
3. George Hindley, *Saladin, Hero of Islam* (South Yorkshire: Pen & Sword Books, 2010).
4. Bijbelboek I Koningen 8:62-63
5. Jacob Neusner, *The Mishnah, A New Translation* (New Haven/London: Yale University Press, 1988), Treatise of the Fathers, 5:5.
6. Fik J.A.M. Meijer en Marinus A. Wes, *Flavius Josephus, De Joodse Oorlog & Uit mijn leven* (Baarn: Ambo, 1992), 265-276.
7. Babylonische Talmoed, Tractaat *Baba Batra*, fol. 70b.

Van Bekkum

8. Saul Lieberman, *Tosefta Kifeshutah* (New York; Jewish Theological Seminary, 1955), Berakhot 3:15-16.
9. Gerrit Reinink en Bernard Stolte, *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation* (Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters, 2002).
10. T. Carmi, *The Penguin Book of Hebrew Verse* (Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1981), 347.
11. Gideon Shimoni, *The Zionist Ideology* (Hanover-London: Brandeis University Press, 1997).
12. Jan Fontijn, *Onrust, het leven van Jacob Israël de Haan, 1881-1924* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015).
13. Tom Segev, *One Palestine, Complete, Jews and Arabs under the British Mandate* (New York: Henry Holt Company, 2000), 295-313, 397-414.
14. Amos Oz, *Mijn Michaël* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2011); Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem The Biography* (London: Wiedenfeld & Nicolson, Orion Books, 2011), 1-36.
15. Amos Oz, *All the Hopes, Thoughts on Israeli identity* (Jerusalem: Keter, 1998), 34.